

[Пројекат Растко](#) : [Пољска](#)

Љубица Росић (Београд - Приштина)

"Заробљени ум" Чеслава Милоша у српској публицистици

[Сто година полонистике у Србији](#), зборник радова са јубиларног научног скупа, Катедра за славистику Филолошког факултета Универзитета у Београду, Славистичко друштво Србије, Београд, 1996.

Ljubica Rosić

ZNIEWOLONY UMYSŁ CZESŁAWA MIŁOSZA W PUBLICYSTYCE SERBSKIEJ

Streszczenie

W pracy niniejszej staraliśmy się przedstawić recepcję *Zniewolonego umysłu* Czesława Miłosza wśród krytyków serbskich. Analiza ta wykazała znaczne rozbieżności między recepcją polską a serbską.

W latach 50-tych wśród Polaków (w kraju i na emigracji) dominował negatywny stosunek do książki Miłosza. Natomiast w Serbii przyjmowano *Zniewolony umysł* bez zastrzeżeń, jako prawdę o życiu za żelazną kuryną lub jako dzieło uniwersalne. Najlepszy nasz znawca eseistyki Miłosza, Nikola Milosević, opublikował jako posłowie do belgradzkiego wydania książki (1985) duże studium pod tytułem *Psychologia socjalna stalinizmu*. Chociaż bardzo ceni Miłosza ("utalentowany i mądry pisarz", "światny znawca niewyjaśnionego, psychologicznego aspektu stalinizmu"), Milosević ustosunkowuje się polemicznie do pewnych, zaproponowanych przez niego określeń stalinizmu. Wysuwa mianowicie pytanie: czy stalinizm był tylko terrorem, czy również manipulacją? I tutaj zbliża się Milošević do postaw inteligencji polskiej na emigracji, na przykład Gustawa Herlinga-Grudzińskiego, który twierdził, że władza stalinizmu nad umysłami i sumieniami opierała się wyłącznie na terrorze i strachu.

W podsumowaniu możemy wysunąć twierdzenie, że *Zniewolony umysł* zyskał w Serbii szeroką akceptację i (z niewielkimi tylko wyjątkami) został przyjęty ze zrozumieniem. W końcu, sam Miłosz podkreślał to przy różnych okazjach.

Недавно је београдска "Политика" објавила следећу вест: "На предлог лорда Дарендорфа, декана колеџа Свети Антоније у Оксфорду, група ауторитета за светску књижевност саставила је 'Тажмсов књижевни додатак', листу од сто књига које су извршиле највећи утицај на културу и цивилизацију Европе."^[1] Међу делима насталим педесетих година, наведеним на посебној листи, нашао се и *Заробљени ум* Чеслава Милоша. И док је у Пољској Милош био више познат као песник (а и сам себе је увек сматрао лиричарем), у Западној Европи и Америци афирмисао се највише захваљујући својим есејима, пре свега, *Заробљеном уму*, за који је говорио да су му га "околности наметнуле", али да то није његова "линија." "Био сам притеран уза зид па сам га написао"^[2] - каже у разговору с Ренатом Горчињском, али признаје да је интересовање за њега као писца настало тек са појавом ове књиге: "...кад се појавио *Заробљени ум* код Галимара, искочио сам на површину."^[3] Милош се окренуо прози у изгнанству јер није могао да пише поезију на страном језику и за непознате читаоце.

Када је фебруара 1951. одлучио да напусти посао у Пољској амбасади, у Паризу, и затражи политички азил од француских власти, Милош је био свестан да доноси веома тешку одлуку која може да значи и крај његове књижевне каријере. После неколико месеци објавио је први чланак у емиграцији, под насловом *He* ("Култура", Париз, 1951, бр. 5), у којем објашњава мотиве своје одлуке и изражава бунт против идеолошке пресије коју је у Пољској вршио стаљинизам. Почиње га речима: "То, што ћу вам испричати, може се назвати историјом извесног самоубиства." Милош признаје да је у социјалистичкој Пољској био "добар паганин" и уживао многе привилегије, а такође да јој је пет година "лојално служио". "Дакле, имао сам разлога - каже он - да се држим нове Пољске која је смерала ка социјализму и тако је било до тренутка кад су одлучили да ме, као и друге, мени сличне писце, крсте. Тада сам рекао 'He'". Своје везе с пољском народном демократијом пресекао је "у тренутку кад је опонашање совјетских узора постало у Пољској обавезно за писце."

На ову неконвенционалну исповест песника-емигранта, који се тешко растајао од своје земље, бурно је реаговала пољска емиграција, подељена у два тора: лондонски и париски. Од тада настаје чувени "*casus* Милош". Најотровније стреле одапињане су из лондонских новина и часописа, који су га називали "криптокомунистом", "попутчиком", "Бјерутовим дипломатом", "агентом", "титоистом"... Први се огласио Мјечислав Гридзевски, главни уредник лондонских "Вјадомошћи": "Ако је после шест година верне службе ропству, господин Милош изабрао слободу, морао је заједно с том слободом да изабере бар шестогодишње ћутање."^[4] Замерао је "Култури" што му је дала могућност да објављује. На то су одмах реаговали сарадници париског часописа. Покушали су чак да бране Милоша, тврдећи да му треба дати шансу да се отресе "шока петогодишњег општења с нељудском машинеријом совјетског тоталитаризма."^[5] Мада су остајали на дистанци према њему, због његове прошлости и дипломатске службе у комунистичкој Пољској, ценили су његову жељу да се врати на прави пут и веровали у његову искреност. На њихов став највише је утицао Жежи Гједројћ, главни уредник "Културе".

Хајка на Милоша добро је организована и у Пољској, где су га жестоко напали познати писци, његове колеге и некадашњи пријатељи: Ивашкјевич, Анђејејевски, Слоњимски, Брандис, Галчињски, Путрамент... Називали су га "Јудом", "непријатељем народа", "крвавим реакционарем", "рenegатом", "незахвалником"... Ни интелектуалци француске левице нису остали равнодушни. Сматрали су да је вероватно психички болестан кад се одрекао места, какво му је обезбедила народна демократија.^[6] У писму М. Вањковичу Милош каже: "Мој случај је добро схваћен у земљи, али само тамо. Тамо је третиран као самоубиство Мајаковског..."^[7]

Напади на Милоша нарочито су се појачали после објављивања *Заробљеног ума*. Зато није чудно што ће много година касније рећи: "Писање *Заробљеног ума* коштало ме је много да бих се њиме хвалио."^[8] Или: "Сада, када је све иза мене, једино знам да ни за шта на свету не бих желео да поновим сличне авантуре. Навлачио сам маску која је деформисала моје црте, иако се никад нисам озбиљније интересовао за политику, нити сам себе сматрао познаваоцем те области."^[9]

О Милошу и његовом *Заробљеном уму* било је и позитивних мишљења, мада много мање. Једно од првих је немачког филозофа Карла Јасперса који је написао за ово дело да је "документ и интерпретација највишег реда."^[10] Жежи Стемповски, "краљ пољског есеја", сматрао је да је Милош "највећи таленат своје генерације" и посебно истицао његов "независан став писца који није пристао на компромисе."^[11] С великим одушевљењем писао је о *Заробљеном уму* и његовом аутору Витолд Гомбрович у свом *Дневнику*. "Веома снажна књига. Милош је доживљај за мене. Једини писац у емиграцији кога је истински наквасила бура."^[12] "Неизмерно поучна и подстицајна лектира за све нас, за пољске књижевнике - и

потресна."^[13] Мада су се касније, већ крајем педесетих година, појавиле прве позитивне оцене Милошевог дела и у Пољској, нарочито после 1980., не може се рећи да су напади на њега потпуно престали.

Заробљени ум објављен је у Паризу, 1953., на пољском и француском језику истовремено. Исте године преведен је на енглески и немачки, а убрзо и на друге језике. До нас је стигао са великим закашњењем, тек 1985. године. Превео га је познати преводилац и одличан познавалац Милошевог дела, Петар Вујичић, а објавила издавачка кућа БИГЗ у, за наше прилике, великом тиражу од десет хиљада примерака. Тек четири године касније појавило се званично издање овог дела у Пољској (1989). Међутим, један део пољских читалаца био је већ упознат с њим, јер је од 1979. функционисао у тзв. II оптицају.

Заробљени ум је књига есеја. То је пример веома оригиналне есејистике, за коју се пре може рећи да је нека врста студије са елементима аутобиографије, интроспекције, дубоке рефлексије... Уосталом, сам Милош је рекао да је "политички аспект само спољашњи, у ствари, реч је о некој врсти антрополошке или социолошке студије..."^[14] Једно од главних питања у овом веома сложеном делу је питање конверзије, наиме, како је могуће да већ формиран, зрели људи постану присталице стаљинизма, да се прилагоде условима који су им сасвим страни. Милош представља два механизма која човеку из земаља Центра служе за прилагођавање новој ситуацији која угрожава његов идентитет. Први је "Мурти-Бинг", а други "кетман". Прихватањем "Мурти-Бинга" он подлеже "заробљавању" ума, мењању личности, док се прихватањем "кетмана" бори против њега. Термин "Мурти-Бинг" Милош је позајмио из романа Станислава Игнација Виткјевича *Незасићеност* да би илустровао понашање људи у земљама Центра, нарочито интелектуалаца, и њихову поводљивост за лепотама Нове вере. И други термин, "кетман", позајмљен је из литературе, овога пута из књиге Жозефа Артура Гобиноа *Религије и филозофије у централној Азији*, настале крајем прошлог века. Из ње је узео "причу" којом је хтео да покаже да људи, о којима пише, Нову веру нису прихватили безрезервно и до краја. Глумили су, односно, практиковали неку врсту игре, у којој су се сви маскирали, и владари, и они који су им подређени. И сви су знали за то. Практикујући "кетман", доводећи у заблуду представнике власти, човек се осећао морално чист. И ту долази до аксиолошког померања. Јер, нико није осуђивао таквог човека, важно је да је био "лојалан" власти, већ је осуђиван онај ко није умео вешто да се служи маском.

Дејствовање ових сила ("муртибингизма" и "кетмана"), помоћу којих Нова вера поробљава људске умове, Милош је показао на примеру четири пољска писца: Алфе, Бете, Гаме и Делте, чији су портрети по много чему парадигматични. Пошто је реч о веома познатим пољским писцима, познаваоцима пољске књижевности неће бити тешко да погоде ко су они. Али, ако је већ тако, зашто Милош не даје њихова права имена? Да ли тиме жели да нагласи њихову парадигматичност или пак да покаже да су они до те мере обезличени да им чак ни име није потребно? Зато они донекле подсећају на "бројеве" или "унифе" из Замјатиновог романа *Ми*.

Стварност, коју нам је Милош показао, можда је мање страшна од Орвелове *1984*. Јер, његовим јунацима довољно је да прихвате Нову веру и буду лојални према Центру. Чак не морају да чине то искрено, важно је само да добро "играју". Да, Центру, а не Русији или Москви. Јер, уместо речи: Русија, Москва, Стаљин, комунизам... Милош употребљава: "Центар", "Он", "Нова вера"... што одговара орвеловском *newspeak*-у: "Океанија", "Велики брат", "Полиција мисли", "проли"... или пак Замјатиновом: "Јединствена Држава", "Добротвор", "Чувари", "бројеви" ("унифи")... Ова мала дигресија показује колико је интересантан, још увек неиспитан, лексички слој Милошевог дела.

Осамдесетих година Милош је био један од најчитанијих и највише превођених страних писаца код нас. У нашим књижарама могли су се наћи преводи скоро свих значајнијих

његових дела. Често је био присутан на страницама часописа и новина. Више пута је долазио у Београд и изјављивао да се у њему "осећа као код куће".^[15] Мада су наши издавачи, нарочито "Дечје новине" из Горњег Милановца, показали добру вољу и објавили велики број Милошевих дела, остала је незапажена права хаотичност у њиховом хронолошком следу, а то није безначајно. Да ли је то учињено случајно? Из незнања? Не знамо. Али, *Земља Удро*, веома сложено дело, писано за пољског читаоца, "за пет интелегентних Пољака"^[16], како је Милош у шали рекао, написано 1977, код нас је објављено пре *Заробљеног ума*, дела намењеног страном читаоцу, па самим тим, језички и тематски, далеко нам ближег.

За разлику од пољске критике и читалачке публике које су, нарочито педесетих година, углавном негативно оцениле *Заробљени ум*, у Србији је он примљен безрезервно и неспорно. Али, да ли и са потпуним разумевањем?

Као поговор београдском издању *Заробљеног ума* објављена је веома опширна студија Николе Милошевића, врсног познаваоца Милошевог прозног опуса и специфичног тумача "рада мисли човека у народним демократијама",^[17] под насловом *Социјална психологија стаљинизма*. То је једна од највећих студија о овом делу уопште. Дајући приказ феноменологије стаљинизма као тоталитарне владавине, она на неки начин допуњује Милошево дело. За "Монтења XX века", како је једном приликом назвао пољског нобеловца, Милошевић каже да је "даровит и уман" писац, који није само "искусио сву трагедију и беду интелектуалца у једној тоталитарној друштвеној средини. Он је уједно и човек који је смогао снаге да са том средином раскине и да напусти положај дипломате и отисне се у један други свет..."^[18] Милошевић га назива такође "луцидним и незаобилазним сведоком о мало испитаној скривеној психичкој димензији стаљинизма",^[19] мада види и "нека сужења његове идеолошке оптике"^[20] и показује да се у неким питањима не слаже с њим. Док је за Милоша, али и неке савремене филозофе, на пр. Ериха Фрома, Херберта Маркузеа, Карела Косика и др., стаљинизам облик владавине засноване на манипулацији, за Милошевића је то "облик тоталитарног интелектуалног насиља".^[21]

Он тврди да "... 'кетман' није, нити може бити особени вид политичке манипулације, него је појава која указује на постојање интензивне политичке принуде и изван такве принуде он се тешко може и замислити."^[22] Оваквим својим ставом Милошевић улази у полемику с пољским нобеловцем. Његово виђење овога питања блиско је ставу пољских писаца у емиграцији, нарочито Густава Херлинга-Груђињског, који је упорно тврдио да комунизам у Пољској није имао моћ заробљавања умова, да се његова моћ над умовима заснивала искључиво на терору и страху, а да су Милошеве тврдње (као и Артура Кестлера) само улепшавање стварности.^[23] И Сергјуш Пјасецки један од најжешћих Милошевих критичара, каже да "Милош улепшава оно чему је служио".^[24] У недавно објављеној књизи *Аутобиографија на четири руке* Жежи Гједројћ, мада истиче да је *Заробљени ум* "значајно" дело, сматра га "лажном књигом", зато што је "креирала мит кетмана, док се једноставно радило о обичном страху и опортунизму".^[25] Милош никада није признавао исправност ових аргумената. Кад сам прошле године разговарала с њим, између осталог, и о овом питању, рекао је: "... *Заробљени ум* је некаква гранична линија. Та гранична линија је таква да, ако неко не верује да сам ја у *Заробљеном уму* написао истину, то значи да се налази на десници. За људе који нису преживели праксу марксистичке филозофије, то су све бесмислице, глупости".^[26] Близак Милошевом је став пољског историчара филозофије, Анджеја Валицког. У својој књизи *Заробљени ум после много година*, некој врсти интелектуалне аутобиографије, он изражава слагање с Милошем у погледу моћи дејствовања марксизма у његовој стаљинистичкој идеолошкој варијанти (Нова вера). За период најјачег стаљинизма, који је провео у Пољској, каже да "није био једино доживљај терора".^[27] Валицки сматра да је "утицај тоталитарно-комунистичке идеологије на свест

пољских интелектуалаца минимализиран или просто омаловажаван. Према раширеном мишљењу, стаљинизам није успео да пусти корене у Пољској. То се обично приписује јакој националној свести".^[28] И, мада је, по њему, отпор стаљинизму био већи него у другим земљама, "...успеси стаљинистичке идеологије у масовном произвођењу 'заробљених умова' у Пољској нису били мали."^[29] Он тврди такође да се ова појава, коју је Јацек Гшнадел назвао "домаћи срам"^[30] раширила нарочито међу интелектуалцима, који су били најподложнији стаљинистичкој индоктринацији. У прилог овој тези говори и Збигњев Херберт: "Уметнике је привлачила нова власт, зато што је тако једноставна, приступачна и блиска. Позив у Белведер, награде, разговор с Бјерутом. Господар строг али праведан, подземље је потукао, али нас воли."^[31]

И неки рецензенти *Заробљеног ума* у Србији имају слично мишљење. Тако у чланку *Варају да би били преварени* ("Борба", Београд, 27-28. јул 1985), публициста Драган Р. Марковић каже да се људи који су желели да стекну каријеру морали стално да се "адаптирају и прилагођавају". Чинили су то свесно, очекујући да за то буду награђени. Зато Марковић закључује да се "феномен Нове вере у анализи Чеслава Милоша не може разумети само у категоријама присиле и превласти. Реч је о великој распродаји пилула Мурти-Бинга, дакле, манипулацији".

За Ласла Секеља, социолога и критичара, аутора чланка *Стаљинизам и интелектуалци* ("Књижевна реч", Београд 1986, бр. 285) процес стаљинизације интелектуалаца "плод је функционалне симбиозе идеолошке манипулације, самосазревања и специфичне комбинације ниҳилизма, лицемерја и терора..." По његовом мишљењу, интелектуалци, који су пристајали да служе власти, губили су стваралачку слободу, али су зато имали велике материјалне користи. Секељ жали што се ова књига није појавила код нас раније, у време кад је написана, јер би тада "представљала праву сензацију". Међутим, због "своје вишеслојности, интелектуалног поштења и суптилности анализе, *Заробљени ум* плени подједнако и данас својом дубином и прецизношћу културолошке, социолошке и психолошке анализе стаљинизма као погледа на свет, идеологије и политичко-социјалне праксе". Секељ посебно истиче "одмерену" и "крајње поштену критику" коју је Милош дао у овом делу.

У прилог Милошевој тези, да се радило о манипулацији, а не искључиво о терору и насиљу, говори и чланак Драгише Радосављевића, песника, приповедача и књижевног критичара, *Стваралачка громада* ("Багдала", Крушевац, 1985, бр. 11/12). Радосављевић сматра да су интелектуалци, који су "пристали да буду добро плаћени" морали да се "уклопе у правила стаљинистичке Нове вере и Игре", односно, да прихвате стаљинистичку идеологију. Он је веома добро запазио да се Милош "определио за тумачење посебне варијанте људи; за тумачење интелектуалаца који се прилагођавају", па се у њиховом случају не би могло говорити искључиво о терору.

Другачијег је мишљења есејиста и преводилац, Мирко Ђорђевић. У есеју *Учење о 'кетману'* ("Савременик", Београд 1985, бр. 6), попут Николе Милошевића, и он сматра да се стаљинизам не може свести само на манипулацију, а да је Милошевићева студија "вредна новина" у тумачењу Милошевог дела. 'Кетман' је за Ђорђевића 'кључ' за отварање велике тајне о понашању интелектуалаца у земљама стаљинизма". Он је мишљења да Милошева књига, која се код нас појављује тридесетак година после првог издања, није "закаснила", јер она "изнутра разоткрива фамозну 'тоталитарну власт', да су "Милошева сведочанства још дубља од Орвелове визије, а свет и пракса 'кетмана' стравичнији од Орвеловог света у којем је могућ 'двомисао'".

Критика стаљинизма и соцреалистичке поетике ("Градина", 1985, бр. 12) наслов је есеја Божидара Станишића који не говори посебно о проблему манипулације или пак терора и репресије у *Заробљеном уму*, али, судећи по неким синтагмама, као на пр. "репресивно

друштвено уређење" више се приклања Милошевићевом ставу о овом питању. Уз мноштво похвалних епитета, упућених делу и аутору, Станишић изражава жаљење што *Заробљени ум* није код нас раније објављен, јер би тада "зацијело имао утилитарнији карактер и нешто другачија естетско-семантичка сазвучја". "... Не треба подсећати - каже он - да би то била (но и данас *јесте*) једна од духовних потпора Титовом и југословенском "не" Стаљину и у том временском контексту, нашој јавности још више разобличавала начела стаљинистичке демагогије и политичке осиноности Истока спрам наше независности". По Станишићу, који изражава похвалу нашој "независности" и "оригиналном" путу у социјализам, ми немамо баш ништа заједничко с тоталитарним режимом какав влада на Истоку. Међутим, актуалност *Заробљеног ума*, која ни после више тридесет година није опала, он објашњава тиме, што ова књига "није само критика стаљинизма већ и цивилизације у којој живимо." Пошто Милош "не негира социјализам, нити пише хвалоспјев Западу", Станишић га на неки начин приближава несврстаној политици бивше СФРЈ.

Познати књижевни критичар, Радивоје Микић, у чланку *О судбини интелектуалца* ("Јединство", Приштина, 31.08.1985.) разлог за велику популарност Милошевих есеја код нас види о томе, што се Милош "бави темама које су у средишту интересовања савременог интелектуалца". Микић истиче да аутор *Заробљеног ума* "посебну пажњу поклања етици, јер сматра да је интелектуалац човек у изузетно осетљивој друштвеној улози и да из те улоге проистиче и огромна одговорност. Та одговорност је своју кулминацију добила управо у времену које Милош анализира".

Есеј *Исток и Запад Чеслава Милоша* књижевног критичара Љиљане Шоп ("Књижевност", Београд 1986, бр. 11) веома је оригинално и промишљено тумачење Милошевог прозног опуса у нас. Један део свог текста ауторка је посветила анализи *Заробљеног ума* и романа *Освајање власти* које сматра најзначајнијим Милошевим прозним делима. Највећа и нерешива дилема Милошевих јунака, па и њега самога, по Љ. Шоп, је "како задобити физичку и интелектуалну слободу, а не изгубити домовину? Слобода јесте предуслов за живот достојан човека, али њено остварење изван отаџбине налик је на освајање апстракције". То се односи превасходно на писца, кога "за народ и земљу везује и светиња језика, јединог средства којим располаже у свом раду." У *Заробљеном уму* Љиљана Шоп види Милошеву жељу да што објективније представи стварност, без острашћених напада, без предања, да буде једино сведок, а ипак, његово дело није само "сведочанство времена већ и метафизичке стране људске природе."

Бисерка Рајчић, познати преводилац пољске књижевности, у дужем чланку *Заробљени ум или строго контролисана књижевност* ("Књижевна реч", Београд 1985, бр. 269) говори шта је претходило писању *Заробљеног ума*, односно, шта се догађало с Милошем од тренутка кад се нашао у емиграцији, какве су биле реакције његових колега писаца у Пољској и у емиграцији, најпре на његову одлуку да напусти земљу, а онда и на *Заробљени ум*. Своје излагање о *Заробљеном уму* и његовој рецепцији код Пољака ауторка допуњује дигресијом о књижевном животу послератне Пољске. Овај текст садржи информације које су веома корисне, штавише, неопходне за разумевање Милошевог дела. Коначно, тек уз њега читалац српског превода *Заробљеног ума* могао је да сазна ко се крије иза Алфе, Бете, Гаме и Делте.

Зашто је читалац овог, иначе веома лепог, издања *Заробљеног ума* остао лишен поменутих информација? Његовом преводиоцу Петру Вујичићу оне су несумњиво биле познате. Знао је Вујичић и какав би значај оне имале за нашег читаоца, до кога је и сам Милош доста држао и о коме је пре неколико година рекао: "Када се *Заробљени ум* појавио у Југославији и постао бестселер, југословенски интелектуалци су ме питали: 'Отуда Ви све то знате? То је сасвим као код нас?'"^[32] У једном обимнијем раду покушаћемо да дамо одговор на ово питање. Зашто баш на њему упорно инсистирамо? Сматрамо да су разлике између српске и пољске рецепције овог Милошевог дела условљене и непознавањем, односно познавањем, реалија из Милошевог живота у емиграцији, и околностима у којима је писао *Заробљени ум*.

Док један део критичара и рецензената (Микић, Ђорђевић, Шоп, Секељ...) *Заробљени ум* не посматра искључиво као књигу о пољским питањима већ много шире, другима (као Станишићу) она су на неки начин страна, а све што се догађало тамо, иза гвоздене завесе, помало егзотично, јер је наша земља имала неки други социјализам.

Сматрамо да је *Заробљени ум* наднационално и универзално дело. Свом читаоцу Милош се не обраћа само као Пољак већ више као човек који има за собом велико искуство и жели да га и другима пренесе. Уосталом, и сам каже: "Пољска је била само егземпларан материјал. Али, ја сам намеравао да покажем светски, а не локални, пољски феномен."^[33] А да је заиста тако потврђују најбоље читаоци српског превода *Заробљеног ума*. У свом дневнику *Година ловца* Милош је записао: "... И сада ми је југословенска новинарка у Паризу рекла да ме сматрају скоро својим писцем. Поставила ми је питање, откуда код мене толиког разумевања комунизма, тако да је *Заробљени ум* 'Библија југословенских интелектуалаца'."^[34]

Ни *Заробљени ум*, попут свих великих дела, није изгубио актуалност. То, о чему Милош пише, било је, али, у неком другом облику понегде још постоји и може се појавити у било које време и на било којој тачки Земљине кугле.

Напомене

[1] М. Ј. М., *Књига века*, Политика, Београд, 23. XII 1995. с. 17.

[2] Renata Gorczyńska (Ewa Czarnecka), *Podrózny świata. Rozmowy z Czesławem Miłoszem*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 1992, s. 76.

[3] Op. cit., s. 107.

[4] Mieczysław Grydzewski, *Silva rerum*, Wiadomości, Londyn 1951, nr. 22. s. 4.

[5] Zygmunt Zaremba, *Wobec nowego uchodźcy*, Kultura, Paryż 1951, nr 7/8, s. 95.

[6] *Korespondencija Wańkowicz - Miłosz (1952-1956)*, Zdanie, Kraków 1988, nr 7-8, s. 108.

[7] O. c., s. 108.

[8] Czesław Miłosz, *Rok myśliwego*, Wydawnictwo Znak, Kraków 1991. s. 168.

[9] Czesław Miłosz, *Prywatne obowiązki*, Instytut Literacki, Paryż 1985, s. 60.

[10] Karl Jaspers, *O książce Miłosza*, Kultura, Paryż 1953, nr 6, s. 119.

[11] Paweł Hostowiec (Jerzy Stempowski), *Dziennik podróży po moim pokoju w okresie odprężenia*, Kultura, Paryż 1956, nr 1, s. 25.

[12] Witold Gombrowicz, *Dziennik (1953-1956)*, Instytut Literacki, Paryż 1971, s. 26.

[13] O. c., s. 24.

[14] *Korespondencija Wańkowicz – Miłosz...* s. 108.

[15] *Сусрет са Чеславом Милошем* (приредила Зденка Аћин), Књижевна реч, Београд 1985,

бр. 263, стр. 15.

[16] Љубица Росић, *У тамном огледалу* (разговор са Чеславом Милошем), НИН, Београд 1995, бр. 2327, стр. 22.

[17] Чеслав Милош, *Заробљени ум* (Предговор), БИГЗ, Београд 1985, стр. 7.

[18] Никола Милошевић, *Социјална психологија стаљинизма*, поговор за: Чеслав Милош, *Заробљени ум*, БИГЗ, Београд 1985, с. 275.

[19] Ibid.

[20] Ibid.

[21] О. с., стр. 255.

[22] О. с., стр. 265.

[23] Према: Renata Gorczyńska, *Podróży świata...* s. 80.

[24] Sergiusz Piasecki, *Były poputczyk Miłosz*, *Wiadomości*, Londyn, 1951, nr 44, s. 2.

[25] Jerzy Giedroyc, *Autobiografia na cztery ręce*, Czytelnik, Warszawa 1994, s. 163.

[26] Љубица Росић, *У тамном огледалу*, стр. 22.

[27] Andrzej Walicki, *Zaniewolony umysł po latach*, Czytelnik, Warszawa 1993, s. 247.

[28] Op. cit., s. 320.

[29] О. с., s. 321.

[30] Jacek Trznadel, *Hańba domowa. Rozmowy z pisarzami*, Instytut Literacki, Paryż, 1986.

[31] V.: Zbigniew Herbert, *Wypluć z siebie wszystko*. [У књизи:] J. Trznadel, *Hańba domowa*, s. 191.

[32] Elżbieta Morawiec i Ryszard Legutko, *Nie bierzcie mnie za prymitywa*, Arka, Kraków 1990, nr 29, s. 97.

[33] Renata Gorczyńska, *Podróżny świata*, s. 79.

[34] Czesław Miłosz, *Rok myśliwego*, s. 25.